

מאיר בר-אילן

ספר הישר ואחד ממקורותיו: זאב מדבר

הקדמה

מגמתו של מאמר זה היא לדון בספר הישר תוך התמקדות בסיפור אחד שמקורו היה בלתי ידוע עד כה. ספר הישר הוא ספר חידתי למדי, אשר מחברו נשען על מקורות רבים אך מבלי לציין את מקורותיו. למרות אופיו 'המקראי' של הספר הרי שהוא מגוון ביותר, ומתברר כי מחבר ספר הישר הכיר את 'סיפורי הנביאים' בערבית (קצץ אל־א־נַבִּיאַא' – בין שמדובר בספרו של אלכסאא'י ובין שבספרו של אל־עלבי), ומתוך ספר זה הוא נטל סיפור אחד והשגירו בתוך ספרו שלו. הדיון יפתח בהצגתו של ספר הישר על שלל הבעיות הכרוכות בכך, ולאחר מכן יידון הטקסט שבו יתמקד הדיון, סיפור אחד קטן ששובץ בתוך הסיפור הגדול על יוסף ואחיו, ובו ניפגש עם זאב מדבר.

ספר הישר

ספר הישר הוא אחד מספרי הרבי-מכר הטובים של עם ישראל: מאז נדפס לראשונה בשנת 1625 הוא נדפס לכל הפחות בארבעים וארבע מהדורות, ואף זכה להיות מתורגם לכמה שפות.¹ מדובר בספר גדול ממדים המכיל למעלה מ-90,000 מילים, וסוגת היסוד שלו היא שכתוב המקרא.² רוב הספר מוקדש לסיפורם מחדש של סיפורי התורה, כאשר ספר בראשית המסופר בו מחדש ממלא כתשעים אחוזים מהחיבור (עמ' א–ריח), ולאחר מכן אזכור ספרי המקרא הולך ופוחת (ספר ויקרא כלל אינו מוזכר). מתוך עיון בספר הגדול והחלוקה הבלתי פרופורציונלית של החומר המקראי מתקבל רושם כי לאחר שסיים המחבר את עיסוקו בספר בראשית, הוא הבין שייבצר ממנו לסיים את כל התורה במתכונת הראשונה, בין בשל עיסוקיו האחרים ובין מפני שראה את זקנתו ממשמשת ובאה, ועל כן קיצר מאוד את טיפולו בספרים האחרים. מכל מקום אין ספק שספר בראשית המשוכתב בספר הישר הוא דוגמה מאלפת המדגימה מהו שכתוב המקרא, מושג שהומצא עקב ממצאי קומראן, אף כי ספר הישר היה ראוי לשמש דוגמת מופת לסוגה ספרותית זו.

הספר כתוב בעברית דמוית המקרא, יש שימוש מרובה בו"ו ההיפוך ובצורות מקראיות, כגון שימוש מרובה בו'יהי' ועוד. מחבר הספר היה 'טהרן' של השפה העברית, וחץ משמות לועזיים ככל

1 פרידברג ללא תאריך, י, 1117. במרשתת נמצאת מהדורת בצרי תשמ"ז. כל ההעתיקות להלן הן מתוך מהדורת גולדשמידט תרפ"ג.

2 אלכסנדר 2014; זסנגלר 2014; לוינסון תשס"ה.

הנראה אין בספרו מילה אחת שאינה עברית, ומבחינה זו דומה כי אין לספר זה רע. שליטתו של מחבר ספר הישר בשפה העברית היא מוחלטת ואף מפליאה. המחבר השתמש במילים יחידאיות בתנ"ך, ובמילים שלא נעשה בהן שימוש בלשון חכמים, כגון 'סס' (עמ' קפב), 'משדר' (עמ' קמב) או 'רפסודות' (עמ' רנ), ואף המציא מילים חדשות בעברית ובהן 'משטר הכוכבים' (אצטרולב). עיקרו של הספר הוא פרוזה אך המחבר ידע גם לפייט, כפי שניכר הדבר בקינתו של יעקב על יוסף (עמ' קנה) ובשירת יהושע (עמ' רצ). עם זה מדרגת שירתו לא התרוממה למדרגת יכולתו לספר סיפורים, וכפי הנראה המחבר היה מודע לכך.

המספר מתבל את סיפורי התנ"ך המשוכתב לא אחת בסיפורי מלחמה (עמ' קיח–קיט; קפא; ריג–רטו, רכא–רכב, רלב–רלג), במעשי כשפים (עמ' קג, רכב–רכג, רלב, רנ, רסה), בחלומות ובפתרונם (עמ' מג, סא, רלט, רמה), במלאכים (עמ' נא, סח, פ, קח, קעז, רמא, רמו, רמז, רמט, רעג), בשדים (עמ' ז), בשטן (עמ' עז–פב) ועוד כהנה וכהנה. מתוך אריכות דבריו של המספר ניכר עליו שהיה מתענג על דבריו, ומתברר כי בטרם כתב המחבר את ספרו, הוא סיפר את סיפוריו בעל פה לקהל שומעים, והסיפורים היו למקור שעשועים (גם אם אין בספר תיאור קומי מסוג כלשהו).

המחבר הרחיב במקומות רבים בהיגדים בעלי 'אופי נשי', כפי שניכר הדבר בסיפוריו על עדה וצילה, אימו של אברהם (עמ' לה), חלקה של שרה בעקדת יצחק (עמ' עה–עו; פא–פב), אשת ישמעאל (עמ' עא–עב),³ אשת פוטיפר (עמ' קנט), צפורה (עמ' רסד) ועוד, עד כי כמעט אין עמוד בספר שנשים אינן מוזכרות בו. יתרה מזו, תופעה מיוחדת ניכרת בספר הישר בכך שמחברו חידש שמות רבים של נשים בעברית בדרך יצירתית וחסרת תקדים.⁴ תופעות 'נשיות' אלו רומזות על כך שבקהל השומעים של המספר היו לא רק גברים אלא גם נשים, ומכאן יש מקום להניח שאת סיפוריו השמיע המחבר לשומעיו לאו דווקא בבית הכנסת. ולא רק שמות של נשים חידש המחבר, אלא שבכלל ניכר ספרו בשמות הרבים של אנשים (רובם בלתי מוכרים ממקום אחר) וגם של מקומות, ונדמה שבספר הישר יש יותר שמות של אנשים מכלל יצירה ספרותית אחרת חוץ מספר דברי הימים. ריבוי השמות, כמו בשושלות יוחסין (גנאלוגיות), רומז לכך שהמחבר היה אדם עם רגישות חברתית, תחום שנחשב בימינו למאפיין של פוליטיקאים ושל מנהיגים בכלל.

העבר מתואר תיאור חי, ובתוך התיאור ההיסטורי משולבים לא רק שמות אלא גם הרבה מאוד מספרים (שנות חיים, מספר הרוגים וכדומה) שברובם אינם טיפולוגיים, ומידע זה מקנה אמינות

3 שוסמן תש"ם.

4 בין השמות ניתן למצוא את: אושפיזיונה, אליוורם, אפללת, ארידה, בונה, הדורה, מחליא, מלכית, מרושה, מריבה, מרימת, מריסה, מרצית, עדינה, עוצה, עוצית, עידון, עכוזית, עלית, ערבית, פועית (עמ' קסה–קסו) ועוד. תופעה ספרותית זו קיימת גם בספר היובלים, שנוספו בו כשלושים שמות של נשים. ראו: ארדר תשמ"א, עמ' 38–39. שמות אלו נודעו ליהודים במאה השש-עשרה ולעולם המחקר במאה התשע-עשרה. ראו: אלגזי ש"ס. העצמה נשית נוספת בספר הישר טעונה השוואה לספר היובלים, לקדמוניות המקרא המיוחס לפילון ועוד. ראו: ון דר הורסט 1989; הלפרין-אמארו 1999.

לסיפורים. נראה כי חיבתו של המחבר למספרים כה גדולה עד כי לעיתים הוא ציין מספרים שלא מופיעים במקרא (אברם היה בן 55 בצאתו מחרן; עמ' מה, וראו עמ' מז). התיאורים הארוכים של הקרבות (עמ' קכז–קמה) משקפים משהו מניסיון חייו של המספר, ואף הם מוסיפים לחיות הסיפורים, וממילא לתחושת הקורא כי מדובר בחיבור אמיתי. ואומנם עם הופעת הספר בדפוס, ושנים רבות לאחר מכן סברו קוראים רבים כי מחבר ספר הישר התכוון לכתוב ספר פסאודאפיגרפי, אלא שעיון בספר מגלה שמגמה זו כלל לא עמדה לנגד עיניו.

ספר הישר רווי כולו ביראת שמיים, כפי שניכר למשל בתפילות ששם המחבר בפי גיבוריו, ובהם שרה, אליעזר, יצחק, יעקב וצפו (עמ' נא, פה, פח, קצ, רכט). עם זה 'הקפיד' המחבר שלא להזכיר אף מצווה, חוץ ממצוות המילה (עמ' נז). המחבר ציין את שמותיהם של עשרות בעלי חיים ואף לא מעט חיות דמיוניות, אך שמות של עצים ושיחים כמעט שלא נמצאים בחיבורו, חוץ מכפות תמרים כאמצעי מאגי (עמ' רגג), ברושים (עמ' רנב), קוצים, דרדרים וברקנים (עמ' ז, יד). דומה שמחבר הספר מגלה אדישות כלפי טבע, תופעה הניכרת בהיעדר תיאורי נופים, לא של יבשה ולא של ים. המחבר מתאר בספרו פעמיים כיצד חוזים בכוכבים מודיעים עתידות (עמ' כד–כה, לט) מעשה האסטרונומים, ולמקרא תיאורו את השימוש המיוחד באסטרוולב למציאת אדם אוכד,⁵ ברור לגמרי שהמחבר היה אסטרוולג. נוסף על כך המחבר מספר על מחלתה של המלכה יאניה (עמ' רגג), מחלה שאפשר לקרוא עליה בספרו של היפוקראטס 'על אווירים מימות ומקומות',⁶ ספר שרק רופאים (או חוקרים מודרניים) קוראים. כמו כן מוזכרות בספר עוד חמש מחלות, ומכאן שהיה המחבר רופא. שילוב זה של רופא-אסטרוולג היה מקובל למדי החל מן העת העתיקה ועד למאה השמונה-עשרה בערך, ואף מחבר ספר יצירה (במאה החמישית–שישית)⁷ ושבתי דונולו (913–982?) נמנו על סוג זה של מלומדים.⁸

המחבר מגלה מודעות היסטורית עמוקה, כפי שמתחייב ממי שמספר את מאורעות העבר, אך מלבד זאת הוא מגלה מודעות גאוגרפית ראויה לשמה וחסרת תקדים. הטענה שמחבר ספר הישר היה איש ספר מקבלת חיזוק מן העובדה שהספר מסתמך על ספרים רבים, ונוסף על כך המחבר מתאר את קינן כמי שכותב עתידות (עמ' ז), את אברהם ואת יעקב ככותבי ספרים, וכן כתיבת איגרות כדרכה של דיפלומטיה עולמית (עמ' פג, צא, קעא, קפא, קצ, ריא–ריב, רכט). מתברר אפוא שתיאוריו של המחבר את העבר משקפים את ההווה, ולא את אבות האומה ככותבים תיאר הוא, אלא את עצמו.

5 דיון ראשוני, ראו: ז'נו תשמ"ב. ואולם הבהרת הנושא מצריכה עיון בספריו האסטרוולוגיים של אבן עזרא, ובייחוד ב'ספר השאלות'. ראו: סלה 2011.

6 ספר זה מעולם לא תורגם לעברית, וקרוב לוודאי שעמד לנגד עיניו של ר' יהודה הלוי בכותבו את הכוזרי א, צה; ב, י (וראו בהערות אבן שמואל תשנ"ד, עמ' לא–לג; נב–נג; תה). עוד על ספר זה, ראו: בר־אילן תשס"א–תשס"ב, סמוך להערה 125.

7 בר־אילן תשע"א, עמ' 83–114.

8 מונטנר תש"ט; שרף 1976.

השימוש המרובה של המחבר במספרים עולה בקנה אחד עם תיאורו כאסטרונום, ונוסף על כך נראה כי הכותב היה רגיל לחישובי כמויות, אנשים וכספים, ומעשיו היוסיומיים הולוכו אותו לתיאור העבר בדמותו ובצלמו. ברור לגמרי כי המחבר היה מלומד מאוד, ועם זה ספרו מצטיין באופיו העממי, תכונה המסבירה את הפופולריות של הספר במהלך הדורות.

המחבר סיפר מחדש את סיפורי התורה לאחר שהכיר היטב את התורה, מדרשי חז"ל, כמה ספרים מהספרות החיצונית, קוראן ומקורות אחרים, אך מתוך עיקרון מקורותיו אינם מצוינים עד כי נדמה שהוא הסתיר אותם במכוון. בכל מקום שאנו קוראים מידע 'חדש' שאין מקורו ידוע, אין לדעת אם מדובר בסיפור שהמציא מחבר ספר הישר, או שמא נטל אותו ממקור בלתי ידוע. ככלל אין ספר הישר יצירה ספרותית במשמעה הצר, הרקת תוכנו של ספר אחד לספר אחר, אלא יצירה תרבותית שבה מתגלה עולם ומלאו: תרבות שלמה בעלת אופי אנציקלופדי המתגלה לעין הקורא, אם יש לו סבלנות ויכולת להקיף את שפע הנתונים המגוונים המיוצגים בספר זה. מתוך כל מה שנכתב כאן, אין פלא שספר זה נחשב לחידה ספרותית, אשר עד היום החוקרים חלוקים בעניין זמנו ומקורו.⁹

מסתבר כי ספר הישר התחבר בדרומה של איטליה סמוך לשנת 1000 לספירה, וזאת בשל כמה סיבות: ראשית, יש זיקה מובהקת בין ספר הישר לספר יוסיפון שחובר בשנת 953, כנראה בידי הרופא של יוהנס השלישי, דוכס נפולי (שלט בשנים 928–968), שהיה בעליה של ספרייה, ובה נמצאו גם ספריו של יוספוס, הספרים החיצוניים, תולדות אלכסנדר הגדול (הקיסר דאג שיתורגמו ללטינית) ועוד.¹⁰ שנית, הכיתים מוזכרים בספרו לא פחות משלושים ותשע פעמים, כאשר מילה מקראית זו מובאת בתרגום ליחזקאל כז, ו בשם 'אפוליה', היא דרומה של איטליה. שלישיית, המחבר מגלה מודעות עמוקה לתולדותיה של איטליה (עמ' נו–נז; רכ–רכה), ובכלל זה המלחמות הפוניות וחניבעל עם בני כיתים, היא רומא (עמ' רנה–רנו). רביעית, מחבר הספר מכיר לא מעט שמות של מקומות באיטליה (במיוחד הדרומית), ובהם לומברדיה, טוסקנה, טיבר, קמפניה (מחוז שמרכזו נפולי; עמ' לב, רכא), וביבנטו, צפונית לנפולי (עמ' רכ–רכב), בירת הלומברדים במאה העשירית. לא זו אף זו אלא שהמחבר מספר על קברו של מלך ביבינטו שנקבר "על אם הדרך בין אלפנו ובין רומה" (עמ' רכא), וברור שהוא התכוון לאלבנו לזיאלה הנמצאת עשרים וחמישה קילומטרים מרומא. נעלה מספק שמדובר במקומות שמי שאינו בן המקום לא היה מכירם.

נוסף על כך השוואתו של ספר הישר עם מגילת יוחסין שחיבר אחימעץ בקפואה שבאיטליה (עשרים וחמישה קילומטרים צפון־מזרח לנפולי) בשנת 1054, מלמדת על הקרבה התרבותית העמוקה בין ספר הישר לספרו של אחימעץ: זיקה לאיטליה, פייטנות, כשפים, קשר עם האסלאם, אסטרונוגיה,

9 צונץ תש"ז, עמ' 69–70, 323–325; סרנגה תש"ס.

10 פלוסר תשי"ג; פלוסר תשמ"א, עמ' 117–120; ניומן תשי"ג.

אוצר של שמות מחודשים¹¹ ועוד.¹² יתרה מזו, עיון מעמיק בספרו המופלא של אחימעץ עשוי ללמד כי מחבר ספר הישר היה אחד מקרובי משפחתו של אחימעץ. אך מיותר לציין שכל אחד מן ההיגדים שהובאו כאן מצריך ליבון וחיזוק.

כל האמור עד כאן על ספר הישר בא ללמדנו כי ספר זה עמוס בחידות, ולפיכך כל דיון בספר עשוי להיות לא רק קשה אלא גם מפתיע. על כל פנים, הדיון להלן עוסק בסיפור אחד קטן המובא בספר הישר, שייתכן שהוא עשוי לסייע לפתרון של חידות אחרות הכרוכות בספר.

יעקב חוקר את הזאב

סיפורם של יוסף ואחיו נחשב לאחד מהסיפורים שסופרו פעמים רבות, ואין פלא אפוא שהוא סופר מחדש בישראל ובעמים, כשהוא עמוס בתוספות וקישוטים רבים מספור.¹³ השוואת הסיפור בספר הישר למקרא, לספרות חז"ל ואף לקוראן תגלה עד מהרה שמחבר ספר הישר כתב את סיפורו כמלאכת תשבץ, ואת כל אחד מחלקיו של הסיפור לקח ממקור אחר. בה בשעה יש מקום להניח כי חלק כזה או אחר מהסיפור הוא פרי דמיונו היוצר של המחבר, אלא שבשל האופי החמקמק של הספר נטול ההפניות, כל משפט או פסקה מצריכים עיון מעמיק כדי לבחון את מקורם, ומה שנכון בפסקה אחת עשוי להיות חסר כל ערך בפסקה אחרת. בקיצור ספר הישר הוא אתגר גדול לחוקר הספרות העברית לדורותיה, וכל תרומה, ולו מזערית, לחשיפת מקורותיו של הספר עשויה לקדם את מחקרו.

אחר הדברים האלה דומה כי הגיעה השעה לדון בסיפור אחד קטן, סיפור בתוך סיפור ששיקע מחבר ספר הישר בתוך סיפורם של יוסף ואחיו. בספר הישר מסופר כי בני יעקב באו אל אביהם והראו לו את כתונת יוסף הטבולה בדם, ולמראה אמר יעקב "כתונת בני חיה רעה אכלתהו טרוף טרוף יוסף".¹⁴ לאחר שיעקב קונן קינה על יוסף, "ויספדו מספד גדול על יוסף", כתוב כך על יעקב:

ויאמר אל בניו קומו וקחו חרבותיכם וגם קשתותיכם וצאו השדה ובקשו אולי תמצאו גויית בני והבאתם אותה אלי וקברתיה: ואתם בקשו נא בעד החיות וצודו אותם ואשר תמצאו לקראתכם בראשונה ותפשטם אותה והבאתם אותה אלי: אולי יראה ה' בעניי היום הזה והכין לכם את אשר טרף את בני והבאתם אלי ואנקום נקמת בני: ויעשו בניו כאשר צוה אביהם וישכימו בבקר ויקחו איש חרבו וקשתו בידו ויצאו השדה לצוד החיות: ויעקב עודנו צועק ובוכה הולך ובא בבית ומכה כף אל כף ויאמר יוסף בני יוסף בני: ובני יעקב הלכו המדברה אל החיות לתפשם והנה לקראתם זאב אחד ויתפשוהו ויביאו אותו אל אביהם: ויאמרו אליו זאת מצאנו בראשונה ונביא אותו אליך כאשר צויתנו ואת גויית בנך לא מצאנו: ויקח יעקב את

11 יהודי איטליה הצטיינו בחידוש שמות מן המקרא שלא השתמשו בהם בספרות התלמוד והגאונים (כגון אחימעץ, אמיתי, חננאל, פלטיאל ועוד). ראו לראות בשמות אלו כלי עזר לשיוך תרבותי ובהם אסף, יתרו ועוד.

12 קלאר תשל"ד; בונפיל 2009.

13 סטל תש"פ.

14 גולדשמידט תרפ"ג, עמ' קנג-קנז.

החיה מיד בניו ויצעק עוד בקול גדול ובבכי ובידו החיה: ויאמר במר לב ונפש אל החיה מדוע אכלת את יוסף בני ואיך לא יראת מאלקי הארץ ומצרתי על יוסף בני: ותאכל את בני חנם על לא חמס ותשימי עלי ולכן האלקים יבקש את נרדף: ויפתח ה' את פי החיה בעבור נחם את יעקב בדבריה: ותען את יעקב ותדבר אליו כדברים האלה: חי האלקים אשר בראני בארץ וחי נפשך אדוני לא ראיתי את בנך ולא טרפתיהו: אך מארץ רחוקה באתי לבקש את בני גם אני כי כאשר קרה לך עם בנך קרה לי עם בני גם אני: כי זה עשרה ימים אשר באתי בארץ הזאת מבקש את בני אשר הלך מאתי היום שנים עשר יום ולא ידעתי אנה הוא ואם מת ואם חי הוא: ואבא היום בשדה לבקש את בני וימצאו אותי בניך ויתפשוני ויוסיפו לי יגון על יגוני ויביאו אותי אליך היום ואדבר אליך את כל דברי: ועתה בן אדם הנני בידך ועשית לי כטוב בעיניך היום: אך חי האלקים אשר בראני בארץ לא ראיתי את בנך ולא טרפתיהו ולא בא אל פי בשר אדם כל ימי חיי: ויהי כשמוע יעקב את דברי החיה ויתמה מאד וישלח מיידו את החיה ותלך לדרכה.¹⁵

לפנינו אפוא סיפור שכל כולו אומר דרשני, וחוקרים כבר התחבטו באשר למקורו. ראש המדברים בעניין אגדות היהודים, ר' לוי גינצבורג, דן בסיפור זה ואלה דבריו: "אגדה זו מוצאה, כנראה, ממקור ערבי, מאחר שבאגדות עבריות מקוריות אין מוצאים כי בעלי חיים מדברים".¹⁶ תוקפה של טענתו של גינצבורג טעון בירור שכן מי ששם פה לנחש ולאיתון בתנ"ך, היה יכול לשים פה לזאב בתקופה אחרת (מה גם שבעמ' קסב מסופר על תינוק בן עשתי עשר חודש שמדבר).¹⁷ למעשה סיפורי עם יהודיים מאוחרים מתארים דיאלוגים בין בני אדם לבעלי חיים,¹⁸ ומכאן שאין לקבל את טענתו של גינצבורג. עם זה דחיית הטענה של גינצבורג על היעדרם של בעלי חיים מדברים במסורת ישראל עדיין אינה מבטלת את השערתו בעניין מקור ערבי משוער, וזאת מפני שיש בסיפור זה ציינים ערביים, שלמעשה מוכיחים את השערת גינצבורג, גם אם לא מכוח טענתו שלו. הציין הערבי הראשון במקור הערבי של הסיפור הוא הזאב בעצמו, שכן בעוד במקור המקראי ולאחר מכן במקורות היהודיים, החיה שטרפה כביכול את יוסף לא זוהתה, הרי בקוראן, בסורת יוסף, הסורה השתיסעשרה, הזאב מוזכר שלוש פעמים, ועל כן ברור שזיהוי החיה הרעה כזאב מלמד על מקורו בקוראן. יתרה מזו, בספר הישר מכונה אשת פוטיפר ששמה זליכה,¹⁹ וברור כי לפחות כאן לא ניסה מחבר ספר הישר להסתיר את מקורו, וכאילו הודיע לקורא: את הסיפור הזה הבאתי מתוך מקור ערבי בתר־קוראני (שאם לא כן, היה יכול להיצמד למקורות היהודיים, או לקוראן פסוקים 13, 14 ו־17, מקורות שבהם אשת פוטיפר נשארה מחוסרת שם).

15 שם, עמ' קנו-קנז.

16 גינצבורג תשכ"ז, כרך ג, עמ' 219, הערה 66.

17 אין הכוונה לחיות המדברות זו עם זו, שכן רעיון זה מפורסם (וכיוצא בכך עצמים אחרים, כגון עצים), אלא ביכולת החיות לשוחח עם בני אדם. ראו: פטאי תש"ב, כרך א, עמ' 36-37.

18 ראו: נוי תשל"ו.

19 עמ' קנט-קסג.

דא עקא שהמצב מסובך הרבה יותר. ראשית, עיון מפורט בקוראן ומחקר במקורותיו של הפרק מגלה כי הקוראן עצמו נשען על מקורות יהודיים, כפי שחוקרים רבים כבר עמדו על כך. כמו כן הרעיון שלפיו החיה הרעה הבלתי מזוהה במקרא ומזוהה בקוראן כזאב, נראה לקוח ממסורת ישראל. יצחק היינמן, מגדולי חוקרי האגדה, עמד על העיקרון המכונה 'הבריחה מן האנונימיות', ולפיו הדרשנים נהגו לפרש שם בלתי מוכר אחד כשם מוכר אחר.²⁰ כך למשל הערוב המקראי, שזהותו רחוקה מלהיות ברורה, זכה לתיאור מדויק (גם לדברי ר' יהודה וגם לדברי ר' יוסי), ואף העץ שמושה הצטווה להשליך אל המים זכה לזיהוי מדויק על פי התנאים, לבל יישאר עץ 'סתם'. לאמור, מתברר שהמעטק מ'חיה רעה' סתמית ל'זאב' מובחן עשוי באותה מתכונת בדיוק של דרשנות יהודית, שאין בינה ובין הקוראן ולא כלום. לאמור, הואיל וכבר התברר כי הסורה השתים-עשרה כוללת מסורות יהודיות (שהגיעו לקוראן באמצעות מומרים ומקורבים למוחמד),²¹ לא מן הנמנע שאף זיהוי החיה רעה עם זאב אינו אלא שריד ממדרש יהודי אבוד ששקיעו נקבעו בקוראן. ועתה, לאחר שנאמרו דברים אלו, עלינו לשים לב כי השאלה העומדת לפנינו אינה מוצאו של המעטק מחיה רעה לזאב, אלא מוצאו של הסיפור על הזאב שחקר יעקב, ולמזלנו הרב התגלה מקורו של הסיפור כפי שמתברר הדבר להלן.

סיפורי הנביאים

המקרא המשוכתב הוא תופעה ספרותית-היסטורית שהתקיימה לא רק בין יהודים אלא גם בין מוסלמים, ולהבהרת מקור הסיפור שבו מדבר הזאב יתמקד הדיון בספר אחד ששמו 'סיפורי הנביאים'. את הספר 'סיפורי הנביאים' חיבר מחמד בן עבד אללה אלכסאאי, והוא משתייך לסוגה בספרות הערבית הקלסית, שרבים החיבורים הנמנים עימה וקרויים בשם זה.²² למעשה אין בין סוגה זו ובין המקרא המשוכתב ולא כלום, חוץ מהשפה הערבית ושכתוב טקסטים בתרמקראיים, אך החשוב הוא שהן ספר הישר והן סיפורי הנביאים נועדו לספר את המקרא מחדש, קרי: מקרא משוכתב. לדבריה של אביבה שוסמן שחקרה את הספר ואף תרגמה אותו, זהותו של אלכסאאי אינה ברורה וזמנו שנוי במחלוקת, אך לדעתה התחבר הספר במאה התשיעית לספירה. בספרו של אלכסאאי מובא סיפורו של הזאב המדבר, ולא רק בספר זה אלא גם בספר אחר הנושא את השם 'סיפורי הנביאים', שחיבר אבו אסחאק אחמד בן מחמד אל-עלבי בראשית המאה האחת-עשרה. להלן יובא הסיפור מתוך ספרו של אל-עלבי, כפי שתרגם אותו לעברית יוסף מיוחס:

ויקחו אחי יוסף גדי מהעדר וישחטוהו ויטבלו את-כתנת יוסף בדם. ואחר צדו זאב ביער, ויתנו מדם הגדי גם בפי הזאב ויביאוהו אל אביהם אסור ככבלי ברזל. ויאמרו אליו, והם כבוכים:

20 היינמן תשי"ד, עמ' 29-31. היינמן הדגים את דבריו בשמות אישים, אך התופעה שעמד עליה רחבה הרבה יותר (ובכלל זה: 'זיהוי היום' = ראש השנה; 'עץ' = זה עץ של ערבה).

21 מזוז 2013; בר-אילן 2016.

22 שוסמן תשע"ג.

אבינו! יצא יצאנו כלנו אחרי האריה ביער, ובשובנו ראה זה מצאנו, הצאן נפוצות על פני השדה ויוסף אחינו איננו אתן, והזאב הזה אשר לפניך רובץ במקום אשר השארנוהו שם לשמר על הצאן. ויהי כאשר אתה עדים ונרא והנה מספרם שלם, ורק אחינו יוסף נעלם ואיננו, והכתנת הזאת טבולה בדם לפני הזאב. ויחרד יעקוב חרדה גדולה למשמע דברי בניו, ויפל על פניו ארצה ויתעלף. ויהי כי שבה רוחו אליו ויגש אל הזאב והוא מתמוגג בדמעות ויקרא: זאב! זאב! זאב! למה טרפת את־בני את־יוסף ותפלה כליותי ולבי? ועתה ארוור אתה מן האדמה אשר פצתה את־פיה לקחת את־דמי בני מצרניך. ויפתח אללה את־פי הזאב ויקרא ליעקוב ויאמר: אבל, אדוני הנביא, שני לא נגעו בבשר בנך, וצרפני לא קרעוהו. ידעתי כי נביא אללה אתה במקום הזה, ובשר נביאים ובני נביאים לא יבא אל פינו, כי מצות אללה אל הזאבים לאמר: אל תאכלו בשר נביאים! מארץ מצרים באתי הלום לחפש אחרי אחי הקטן האובד. אנכי בדרך ובניך אלה אשר לפניך פגעו בי ויתפשוני ויאסרו אותי בכבלים וגם טבלו את־שפתי בדם הגדי אשר שחטו לעיני, ויביאוני עד הלום. וישאלהו יעקוב לאמר: אבל הגידה נא לי, זאב, העוד יוסף בני חי? ויען הזאב ויאמר: למה־זה תשאל אותי, ואתה נביא אלקים אתה, ולפניך נגלו כל־תעלומות? וידם יעקוב לדברי הזאב וישלחהו לנפשו, כי ראה כי מרב יגונו נסתם ממנו חזון. ואחר בא אל חדרו אבל וחפוי ראש וירב לבכות, כי מאנה נפשו הנחם על בנו האובד יוסף כי איננו ולבניו לא הגיד מאומה.²³

ובכן לפנינו סיפור זהה על זאב מדבר הנחקר בידי יעקב, המופיע בשלושה מקורות אלה: ספר הישר, אלכסאאי ואלת־עלבי, ונפנה לעיין בהבדלים בין הסיפורים: ראשית, ניכר לעין כי שני הסיפורים הערביים אינם אלא סיפור אחד, שכן בשניהם אומר הזאב כי בני יעקב תפסו אותו לאחר שהגיע למקום בחיפוש אחר בנו האובד, בהגיעו לשם מארץ מצרים. ארץ מצרים אינה מוזכרת בסיפור המקביל שבספר הישר, ואף אין בה כל צורך. יתרה מזו, יש יסוד ספרותי נוסף בסיפורים הערביים שאינו בספר הישר, והוא עיקר. לפי ספר הישר, הזאב טען בחקירתו כי "לא ראיתי את בנך ולא טרפתיהו", ובהמשך הוא ביקש רחמים מהשופט: "ועתה בן אדם הנני בידך ועשית לי כטוב בעיניך היום. לאחר מכן הוסיף עוד משפט: "אך חי האלקים אשר בראנו בארץ! לא ראיתי את בנך ולא טרפתיהו, ולא בא אל פי בשר אדם כל ימי חיי". כלומר הזאב כפל את הכחשתו בשבועה, והוסיף כי מעודו לא אכל בשר אדם.

לעומת ספר הישר, הרי שעל פי המסרנים הערביים אמר הזאב ליעקב זאת: "אדוני הנביא, שיני לא נגעו בבשר בנך וציפורני לא קרעוהו. ידעתי כי נביא אללה אתה במקום הזה, ובשר נביאים ובני נביאים לא יבוא אל פינו, כי מצוות אללה אל הזאבים לאמור: אל תאכלו בשר נביאים!". אם כן, דברי הזאב מתייחדים ברקע הערבי הניכר בכך שהן יעקב והן יוסף מכוונים נביאים, כמקובל במסורת

23 מיוחס תרפ"ח, עמ' 47 [העתקה בפועל מתוך פרויקט בן־יהודה; טוב־יעין הוא יבורך]. השווה לגרסתו של אלכסאאי אצל שוסמן תשע"ג, עמ' 225.

האסלאם כלפי דמויות המקרא,²⁴ ומתוך ניגוד למסורת ישראל. לא זו אף זו, המסרנים הערבים חזקו את דברי הזאב במצוות אללה לזאבים לבל יהרגו נביאים, ול'מצווה' זו אין חבר בספר הישר, ועלינו לברר מתי וכיצד נולדה מצווה זו.

ובכן, לאחר שהציל נח את החיות במבול, בירך אלוקים את נח וציווהו (בראשית ט, ה): "ואך אתדמכם לנפשתיכם אדרש מיד כליחיה אדרשנו", ומתברר שאלוקים ציווה את החיות לבל יפגעו באדם (כגמול לנח שהצילם). רעיון זה, למרבית הפליאה, אינו מופיע במקורות הרבניים עד לפירושיהם של רב סעדיה גאון, ר' דוד קמחי ורמב"ן,²⁵ אך חובה להודות שמדובר בדעת מיעוט, כפי שניכר בעובדה שחז"ל ורוב הפרשנים הבינו כי זה נוגע למי שמאבד את עצמו לדעת.

איסור מפורש על חיות רעות לאכול בני אדם הובא לראשונה בספר החיצוני אדם וחיה, פרקים י"ב, ובו מסופר כי חיה ראתה שחיה רעה שלא זיהתה, תקפה את בנה שת ולכן נזפה חיה בחיה. למשמע דברי חיה ענתה החיה לחיה שבשל חטאה איבד המין האנושי את שלטונו על החיות,²⁶ ונמצא אפוא ששיחה בין אדם לחיה התנהלה עוד מבראשית, וכבר אז חשבה חווה כי אסור לחיה רעה לגעת באדם, בעוד החיה סברה כי מותר לה לגעת במין האנושי בשל החטא הקדמון. ספר אדם וחיה הוא ספר ממוצא יהודי ללא פקפוק, אך מסורת זו המובאת בו לא השתמרה במסורת ישראל, ואין להניח כי הייתה מוכרת למחבר ספר הישר, ומכל מקום החיה סברה שבשר אדם מותר לה.

לא מן הנמנע כי את האיסור על אכילת נביא הכיר הזאב או המסרן מתוך הסיפור על הנביא שהרג האריה, כעונש משמיים, מבלי לאכול אותו (מל"א יג, כד),²⁷ וכעין זה (מל"א כ, לו): "ויאמר לו יען אשר לא שמעת בקול יהוה הנך הולך מאתי והכך האריה וילך מאצלו וימצאהו האריה ויכהו". נוסף על כך דניאל ורעיו הושלכו לגוב האריות וניצלו (דניאל ו, יז—כג), וכידוע דניאל מכונה נביא במסורת המוסלמית (שלא כבמסורת ישראל, ובשל כך מצוי ספר דניאל בין הכתובים ולא בין הנביאים). רק עוד זאת יוער כי לפי המסורת הנוצרית, קדושה נוצרית ששמה בלאנדינה (162–177 לספירה) ניתנה למאכל לחיות רעות, ואלו סירבו לגעת בה. רעיונות מסוג זה הכיר גם ר' יהודה החסיד, ולא מן הנמנע כי אלו היו מוכרים כבר בבבל.²⁸ אם כן, הואיל ומצאנו שאין אריות הורגים נביאים אלא על פי ה', יש מקום להניח כי כן היה דינם של הזאבים, שגם עליהם נאסר להכות אדם. לאמור, לפנינו מסורת עתיקה על מעמד המועדף של הנביאים בעניין חיות טרף, מסורת שאין לה זכר בספר הישר.

24 ראו אצל שוסמן תשע"ג, עמ' 12–13.

25 צוקר תשמ"ד, עמ' 345; רד"ק בפירושו על אתר; רמב"ן על ויקרא כו, ו.

26 כהנא תשט"ז, כרך א, עמ' ז.

27 על האריה (והחמור) כשליח אלוקי, ועוד על יכולת הדיבור של בעלי חיים, ראו: דנטלנסקי תשע"ז.

28 סטל תשס"ו, עמ' קלח-קמא.

כאשר אנו בוחנים את טענות הזאב הנאשם בספר הישר בהשוואה לטענות הנאשם במסורת הערבית, גלוי לעין יתרונה של טענת החפות של הזאב הערבי שלא רק נשבע כי לא עשה את המעשה שיוחס לו, אלא שחזק את דבריו בהישמעו למצוות האל. לעומתו, נשבע הזאב היהודי שהוא לא ראה את יוסף, לא טרף ומעולם לא אכל בשר אדם, אך מבלי לציין את כפיפותו לצייווי אלוקי האוסר על אכילת אדם. על כן מתברר שמחבר ספר הישר נטל דבריו מתוך המסורת הערבית, אך שטש את הרקע הערבי באמצעות העלמת היסוד הערבי שבו (תופעה המכונה בשפה מקצועית: אויקוטיפ).²⁹ לא זו אף זו, בספר הישר הסיפור מובא כשהוא מלווה בעוד שני מספרים מיותרים לחלוטין, וכבר צוינה לעיל נטייתו של מחבר ספר הישר להרבות במספרים בספרו. חיזוק לעמדה המבכרת את המוצא המוסלמי על פני המוצא היהודי של הסיפור נמצא בהשוואה אחרת: בספרו של אלכסאאי,³⁰ מסופר כיצד בא תרנגול ודיבר אל נמרוד, ולאחר מכן דיברה פרה אל נמרוד (ולאחר שנשחטה הפרה, החיה אותה האל והצמיח לה כנפיים), ונראה כי יש לשוב לטענתו של גינצבורג. לאמור, בסיפורי הנביאים בערבית אנו מוצאים חיות מדברות אל בני אדם, שלא כבאגדות חז"ל ובספרות הרבנית המאוחרת, ויכולת מופלאה זו של בעלי חיים אינה קיימת בספר הישר (שבו לא חסרים ניסים ונפלאות), חוץ מבסיפור הנדון עתה. לאמור, כמה טענות מצטרפות יחדיו ומלמדות שהזאב המדבר בספר הישר הגיע לשם מאותו גן חיות וירטואלי ערבי שממנו נלקחו התרנגול והפרה המדברות.

ועדיין הטוען יכול לטעון טענה הפוכה: לא מחבר ספר הישר נטל את דבריו מהמסורת הערבית, אלא שהמסורת הערבית לקחה מסורת יהודית שאינה מוכרת מכל מקום אחר זולתי ספר הישר, והכניסה אותה למסגרת של העולם המוסלמי באמצעות השימוש בכינוי 'נביאים' ליעקב וליוסף, בהחסרת מספרים, ובתוספת הצגת יתרונו של הנביאים על שאר בני אדם באמצעות מצווה שאינה מפורשת במסורת ישראל, שהרי הופעתה של מצווה זו בתנ"ך נלמדת רק בדרך הרמז והדרשנות. כל העוקב אחר המחקר בסוגיה זו של מקורו היהודי או המוסלמי של סיפור זה או אחר, מחקר שבו החל אברהם גייגר, חייב להודות כי קשה להוכיח טענות ספרותיות מעין אלו.

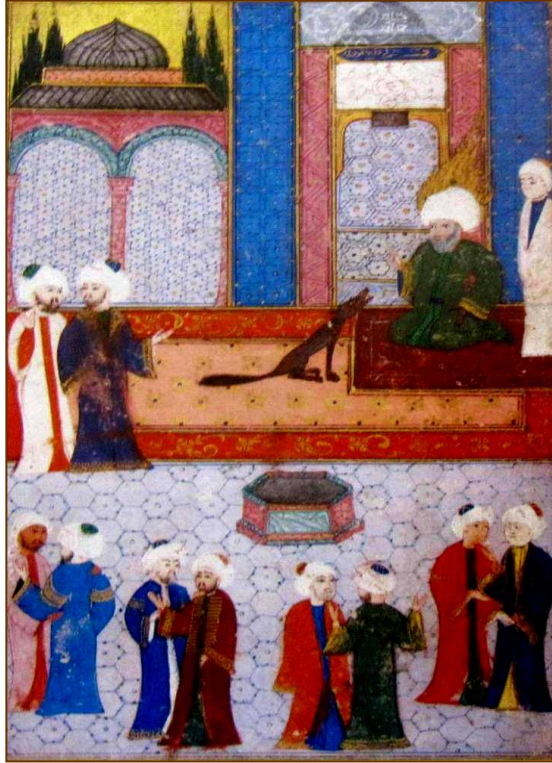
כאן עלינו להודות כי הדיון במקורו של סיפור הזאב המדבר הסתיים בחוסר יכולת להכריע את הכף בעניין מוצאו של הסיפור, ולכאורה הדיון תם. תם אך לא נשלם, כפי שיתברר הדבר להלן במהלך עיון באומנות המוסלמית שעשויה לסייע בדינו. ובכן, כידוע, אף שבאסלם נהגו שלא לצייר את גיבורי הקוראן, הרי שבאסלם הפרסי, התורכי וההודי־מוגולי אורו כתבי יד לא מעטים, כך שיש בדינו לא מעט ציורים ממוצא מוסלמי, ונעיין כאן בשניים מהם.³¹

29 תרגומו המילולי של מונח זה הוא ציין־בית, או תכונה המציינת את ביותה של מסורת חוץ במסורת המספר. כלומר יסוד ספרותי המאפיין תרבות מסוימת, ובאירוע שלפנינו, תכונה הניכרת בהבדל שבין כינוי של יעקב כנביא ובין היעדרו של כינוי זה.

30 שוסמן תש"ם, עמ' 195.

31 ראו: ברוש ומילשטיין תשנ"ב; שוסמן תשע"ג, עמ' 26.

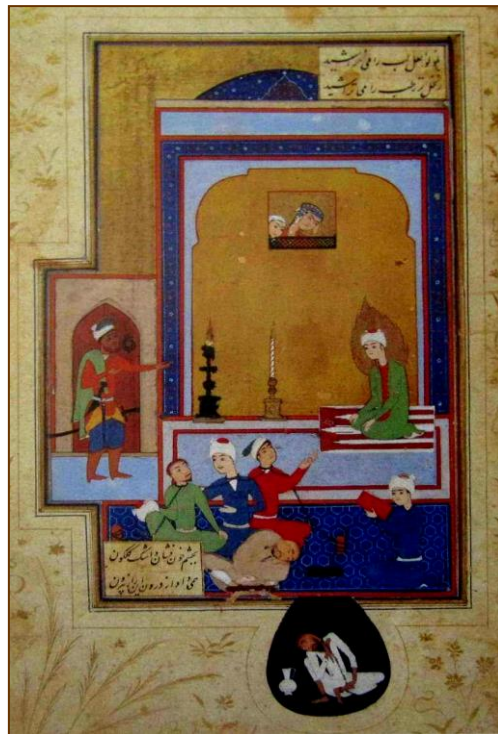
תחילה נעיין בציור שבו מופיע הזאב הנחקר בידי יעקב, כפי שהוא מופיע בסיפור יוסף וזליח'ה,³² בכתב יד תורכי מאת חמדי, מן המחצית השנייה של המאה הששעשרה.

איור 1 : האחים מביאים את הזאב למשפט לפני יעקב
(ברוש ומילשטיין תשנ"ב, עמ' 67)

אכן, תמונה יפה ובלתי מוכרת שבהחלט אפשר לשלבה בספר הישר, ואולם בין הציורים האלה נמצא גם הציור להלן:

32 ישנם חילופים של תעתיקים בשם זליח'ה/זליכה במאמר.

איור 2: זליח'ה מתבוננת ביוסף הנמצא בכלא (ברוש ומילשטיין תשנ"ב, עמ' 63)

בציור אנו רואים את זליח'ה מתבוננת ביוסף הנמצא בכלא, מתוך כתב יד שמוצאו באיראן מסוף המאה הששעשרה. החשוב לענייננו הוא נתון חדש שלא היה ידוע עד כה והוא שאשת פוטיפר השתוקקה ליוסף גם לאחר שהוכנס לבית האסורים והיא באה לבקרו, או למצער, להביט בו, כפי שצייר זאת הצייר. דא עקא, עד כה לא היה ידוע כלל כי אשת פוטיפר המשיכה להטריד את יוסף בכלא, שכן לפי מהלך הדברים כמסופר במקרא, וגם בקוראן, לאחר שהוכנס יוסף לבית האסורים נעלמה אשת פוטיפר מחייו. והינה בספר הישר, אנו קוראים כך:

וישמע פוטיפר את דבריהם ויקח את יוסף ויתנהו אל בית הסוהר מקום אשר אסורי המלך אסורים שם: ויהי יוסף בבית הסוהר שתיים עשרה שנה: ובכל זאת לא שבה אשת אדוניו מעליו ולא חדלה מדבר אל יוסף יום יום לשמוע אליה: ויהי מקץ שלשה חדשים ותוסף זליכה ותלך אל יוסף אל בית הסוהר יום יום ותסיתהו לשמוע אליה: ותאמר זליכה אל יוסף עד מתי תעמוד בבית הזה אך שמע נא בקולי ואוציאך מן הבית הזה: ויען יוסף אותה לאמר טוב שבתי בבית

הזה מלשמוע אל דבריך לפשוע באלקים: [...] ויהי כאשר לא יכלה זליכה לפתות את יוסף לשמוע אליה ותחדל ללכת אליו להסיתו ויוסף עודנו אסור בבית הסוהר:³³

לאמור, בספר הישר מצויה מסורת ייחודית על הימשכותה של אשת פוטיפר אל יוסף גם לאחר שהוכנס לבית הסוהר, ועתה מתברר שמסורת זו הייתה מוכרת לצייר איראני במאה השש־עשרה. הואיל ואין להעלות על הדעת שספר הישר היה מוכר לצייר המוסלמי, על כורחנו עלינו להניח כי הצייר המאוחר צייר על פי מסורת מוסלמית, ומכאן שמחבר ספר הישר נטל אף הוא מאותה מסורת.³⁴ אכן, טרם נמצאה מסורת זו בחיבוריהם של אלת'עלבי ואלכסאאי, אך הואיל ומדובר בסוגה ספרותית רחבת היקף לא מן הנמנע כי האבדה הספרותית עשויה להימצא בספר אחר. והעיקר, מפני שמחבר ספר הישר הביא בספרו שתי מסורות שונות זו מזו שאינן במסורת ישראל, אך היו חלק ממסורת האסלאם, נראה כי עתה אפשר לקבוע בוודאות ששני סיפורים אלו – הזאב המדבר ואשת פוטיפר המשתוקקת אל יוסף גם לאחר שהוכנס לבית הסוהר – נולדו על ברכי מספרים ערביים, ומחבר ספר הישר שמע עליהם או קרא אותם והשגיר אותם בספרו. לעיל צוין המידע כי מחבר ספר הישר הכיר את הקוראן, ועתה התברר שהוא השתמש בסיפורי הנביאים, וברור לגמרי שהוא נעזר במקורות מוסלמיים אחרים העוסקים בישמעאל, נשותיו וצאצאיו,³⁵ מקורות המשופעים בשמות ערבים, כגון 'קצם ועלי ומחמד ועמאר', ואין עלינו אלא לצפות שמומחים לאסלאם יבואו ויאירו את עינינו.

איור 3: זליכה באה ליוסף בבית האסורים (שם האומן אינו ידוע)
(גולדשמידט תרפ"ג, עמ' קסד)

33 גולדשמידט תרפ"ג, עמ' קסג-קסה.

34 סיפורי הנביאים של אלכסאאי השפיעו גם על אלף־בית דבן סירא. ראו: יסיף תשמ"ה, עמ' 28.

35 גולדשמידט תרפ"ג, עמ' פו-פו.

סיכום

ספר הישר מספק אתגר מיוחד לחובבי ספרות, ובייחוד תעלומה תרבותית. מחבר ספר הישר הסתיר את מקורותיו שלעיתים קלים לאיתור בשל היותם פסוקים מפורשים, ולעיתים קשים מאוד עד שאי אפשר לאתרם. בין המאה התשיעית למאה האחת־עשרה חלה פריחה תרבותית בין יהודי דרום איטליה שהחיו את העברית וחדשוה. בתקופה זו קמו בקרבה של יהדות זו קרוב ל־40 משוררים (אשר סך פיוטיהם עולה לכמה מאות), נוסף על פרשנים, מחברים של ספרי הלכה ומילונאים. בשל ענוותנותם של יוצרים אלו, הם שמרו על אלמוניות ברוב חיבוריהם, ומתוך כך הצניעו את תפקידם העיקרי במסורת ישראל. היהודים היו נתונים לגחמות השלטון הביזנטי ולגזרותיו, ודרום איטליה וסיציליה עברו מדי פעם מהשלטון הביזנטי לשלטון הערבי: בבארי לבדה היו שישה חילופי שלטון במאה התשיעית והעשירית.³⁶ אף על פי כן חלה פריחה תרבותית לא רק בין היהודים אלא גם בין הנוצרים, ובמחצית השנייה של המאה העשירית הוקמה בסלרנו, דרומית לנפולי, האוניברסיטה הראשונה לרפואה באירופה.³⁷ יהדות דרום איטליה נכחדה עקב מסעי הצלב בשלהי המאה האחת־עשרה, ותקופה לא ארוכה לאחר מכן נעלמה יהדות אפוליה בארץ מאפליה. היהודים שנקלעו לעולם תלת־תרבותי זה הפכו להיות סוכני תרבות, וספר הישר, ובו סיפור על זאב מדבר, הוא תוצר ישיר של יהדות מופלאה זו.

ביבליוגרפיה

- אבן שמואל תשנ"ד
אלגזי ש"ס
- אלכסנדר 2014
- ארדר תשמ"א
- בונפיל 2009
- בצרי תשמ"ז
בר־אילן תשס"א–תשס"ב
כ–סב.
- יהודה אבן שמואל, ספר הכוזרי לרבי יהודה הלוי (תל אביב: דביר, תשנ"ד).
שמואל אלגזי, תולדות אדם, ונציה ש"ס [מהדורה שנייה עם הערות א"מ
הברמן: ירושלים: במברגר את וואהרמן, תש"ד; בתוך סדר הדורות השלם עם
הוספות הערות והשלמות, ירושלים: הוצאת אורייתא, תשמ"ה]
- Philip S. Alexander, "Retelling the Old Testament", in D. A. Carson
and H. G. M. Williamson (eds.), *It is Written: Scripture Citing
Scripture* (Cambridge: Cambridge University Press, 1988), pp. 99–
121.
- יורם ארדר, חדירת ספרות חנוך לאסלאם לאור מידע על קראים וצבאים, חיבור
לשם קבלת התואר מוסמך (תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, תשמ"א).
- Robert Bonfil, *History and folklore in a medieval Jewish chronicle
the family chronicle of Ahima'az ben Paltiel* (Leiden-Boston: Brill,
2009).
- אליעזר בצרי, ספר הישר (ירושלים: מכון הכתב, תשמ"ז)
- מאיר בר־אילן, "על המחלות הקדושות", קורות טו (תשס"א–תשס"ב), עמ'
כ–סב.

36 פרנקל תשע"ד.

37 קריסטלר 1945.

- בראילן תשע"א מ' בראילן, אסטרוולוגיה ומדעים אחרים בין יהודי ארץ-ישראל בתקופות ההלניסטית, הרומית והביזאנטית (ירושלים: מוסד ביאליק, תשע"א).
- בראילן 2016 Meir Bar-Ilan, "Sūrat Yūsuf (XII) and Some of Its Possible Jewish Sources", in Alberdina Houtman, Marcel Poorthuis and Tamar Kadari (eds.), *Stories and Traditions in Transformation* (Leiden: Brill, 2016), pp. 189–210.
- ברוש ומילשטיין תשנ"ב נעמה ברוש ורחל מילשטיין, סיפורי התנ"ך בציוור המוסלמי (ירושלים: מוזיאון ישראל תשנ"ב).
- גולדשמידט תרפ"ג אליעזר גולדשמידט, ספר הישר: הוא ספר דברי הימים כסדר התורה (ברלין: הרץ, תרפ"ג).
- גינצבורג תשכ"ז לוי גינצבורג, אגדות היהודים, תרגום מ' הכהן (רמת גן: מסדה, תשכ"ז).
- דנטלנסקי תשע"ז אבי דנטלנסקי, "אדם ובהמה": על בהמות כמייצגות את האדם בכמה מסיפורי המקרא, חיות וחברה 56 (תשע"ז), עמ' 18–28.
- היינמן תשי"ד יצחק היינמן, דרכי האגדה. מהדורה שנייה (ירושלים: הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, תשי"ד).
- הלפריין אמארו 1999 Betsy Halpern-Amaru, *The Empowerment of Women in the Book of Jubilees* (Leiden–Boston–Köln: Brill, 1999).
- ון דר הורסט 1989 Pieter Willem van der Horst, "Portraits of Biblical Women in Pseudo-Philo's *Lieber Antiquitatum Biblicarum*", *Journal for the Study of the Pseudepigrapha* 5 (1989), pp. 29–46.
- ז'נו תשמ"ב ז'קלין ז'נו, "יוסף כאסטרונום ב'ספר הישר'", תרביץ נא (תשמ"ב), עמ' 670–672.
- זסנגלר 2014 *Rewritten Bible after Fifty Years: Texts, Terms, or Techniques? A Last Dialogue with Geza Vermes* (Supplements to the Journal for the Study of Judaism 166), Edited by József Zsengellér (Leiden: Brill, 2014).
- יסיף תשמ"ה עלי יסיף, סיפורי בן סירא בימי הביניים (ירושלים: הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, תשמ"ה).
- כהנא תשט"ז אברהם כהנא, הספרים החיצונים. מהדורה שנייה (תל אביב: מסדה, תשט"ז).
- לוינסון תשס"ה יהושע לוינסון, הסיפור שלא סופר: אמנות הסיפור המקראי המורחב במדרשי חז"ל (ירושלים: הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, תשס"ה).
- מזוז 2013 Haggai Mazuz, "Midrashic Influence on Islamic Folklore: The Case of Menstruation", *Studia Islamica* 108 (2013), pp. 189–201.
- מונטנר תש"ט זיסמן מונטנר, רבי שבתי דונולו, כך א (ירושלים: מוסד הרב קוק, תש"ט).
- מיוחס תרפ"ח יוסף מיוחס, ילדי ערב, כך א (תל אביב: דביר, תרפ"ח).
- נוי תשל"ו דב נוי, סיפורי בעלי-חיים בעדות ישראל (חיפה: עירית חיפה, המוסיאון לאתנולוגיה ולפולקלור, תשל"ו).
- ניומן תשי"ג אברהם אהרון ניומן, "יוסיפון והספרים החיצונים", בתוך משה דוד קאסטון, יוסף קלוזנר ויהושע גוטמן (עורכים), ספר אסף: קובץ מאמרי מחקר מוגש לכבוד הרב פרופ' שמחה אסף (ירושלים: מוסד הרב קוק, תשי"ג), עמ' 391–403.

- Shlomo Sela, *Abraham ibn Ezra on Elections, Interrogations, and Medical Astrology* (Leiden–Boston: Brill, 2011). סלה 2011
- יעקב ישראל סטל, אמרות טהורות חיצוניות ופנימיות (ירושלים: חמו"ל, תשס"ו). סטל תשס"ו
- יעקב ישראל סטל, "שקיעי מדרש ופרשנות בפרשת חלומות יוסף ומכירתו – בין הפייטנות הקדומה לספרות הגנוזה של ימי הבית השני", סגולה 10 (תש"פ), עמ' 1–18. סטל תש"פ
- כרמלה סרנגה, ספר הישר כיצירה ספרותית־היסטוריוגרפית, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה (רמת גן: אוניברסיטת בראילן, תש"ס). סרנגה תש"ס
- רפאל פטאי, אדם ואדמה (ירושלים: חברה להוצאת ספרים על יד האוניברסיטה העברית, תש"ב). פטאי תש"ב
- דוד פלוסר, "מחבר ספר יוסיפון, דמותו ותקופתו", ציון יח (תשי"ג), עמ' 109–126. פלוסר תשי"ג
- דוד פלוסר, ספר יוסיפון, ב (ירושלים: מוסד ביאליק, תשמ"א). פלוסר תשמ"א
- חיים דב פרידברג, בית עקד ספרים, א–ד (תל אביב: ללא הוצאה, ללא תאריך). פרידברג ללא תאריך
- אברהם פרנקל, "שְׁעִיר וְחֹתֶנּוּ סְעֻרוֹנִי": מלכויות וגזרותיהן בפיוטי איטליה הקדומים", תרביץ פב (תשע"ד), עמ' 269–317. פרנקל תשע"ד
- יום טוב ליפמן צונץ, הדרשות בישראל, נערך והושלם על ידי ח' אלבק (ירושלים: מוסד ביאליק, תש"ז). צונץ תש"ז
- משה צוקר, פירושי רב סעדיה גאון לבראשית (ניו יורק: בית המדרש לרבנים באמריקה, תשמ"ד). צוקר תשמ"ד
- בנימין קלאר, מגילת אחימעץ. מהדורה שנייה (ירושלים: ספרי תרשיש, תשל"ד). קלאר תשל"ד
- Paul Oskar Kristeller, "The School of Salerno: Its Development and its Contribution to the History of Learning", *Bulletin of the History of Medicine* 17, 2 (1945), pp. 138–194. קריסטלר 1945
- Andrew Sharf, *The Universe of Shabbetai Donnolo* (Warminster: Aris & Phillips, 1976). שרף 1976
- אביבה שוסמן, "מקורו היהודי ומגמתו של סיפור ביקורי אברהם אצל ישמעאל", תרביץ מט, ג/ד (תש"ם), עמ' 325–345. שוסמן תש"ם
- אביבה שוסמן, סיפורי הנביאים מאת מוחמד בן עבד אללה אלכסאאי (תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, תשע"ג). שוסמן תשע"ג